

JÓZEF KRUKOWSKI

Lublin

REPRESYJNOŚĆ PRAWA POLSKIEGO W ZASTOSOWANIU
DO KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO W LATACH 1944-1956*

W wyniku układu jałtańskiego i zakończenia II wojny światowej powstało totalitarne Państwo Polskie, w którym dyktaturę sprawowała partia komunistyczna (najpierw pod nazwą PPR, a od 1948 roku – PZPR). Reżim komunistyczny obejmował swoisty system relacji państwa do Kościoła, ukształtowany w Rosji sowieckiej, który po II wojnie światowej narzucono Polsce i innym państwom Europy środkowej. Był to „cezaropapizm stalinowski”, w którym nastąpiła kumulacja trzech czynników.

Pierwszym z nich była tradycja cezaropapizmu bizantyjsko-moskiewskiego, charakteryzujące się zwierzchnictwem władzy państwowej nad kościelną oraz polityką drobiazgowego nadzoru i ingerencji aparatu państwowego w sprawy wewnętrzne Kościoła.

Drugim czynnikiem – nowszym od poprzedniego – była ideologia komunistyczna zmierzająca do narzucenia całemu społeczeństwu światopoglądu ateistycznego, przy użyciu aparatu państwowego, posługującego się terrorem w celu zastraszenia społeczeństwa.

Trzecim czynnikiem była marksistowska koncepcja prawa jako instrumentu w ręku władz partyjno-państwowych w osiągnięciu określonych celów ideologicznych. Koncepcja ta była swoistą odmianą pozytywizmu prawniczego,

* Referat wygłoszony w dniu 18 XI 1989 r. w Lublinie podczas konferencji naukowej – zorganizowanej przez Okręgową Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu i Instytut Pamięci Narodowej w Lublinie oraz Instytut Historii Kościoła KUL – na temat „Aparat ucisku na Lubelszczyźnie w latach 1944-1956 wobec duchowieństwa katolickiego”.

odrzucającego istnienie norm prawa naturalnego, nadrzędnych w stosunku do prawa stanowionego. Oryginalnym rysem tego pozytywizmu było założenie, iż prawo ma charakter klasowy w tym sensie, iż służy interesom klasy panującej. Prawo państwa socjalistycznego miało służyć interesom klasy robotniczej. W istocie rzeczy, prawo to służyło interesom partii komunistycznej, a ściślej mówiąc – oligarchii partyjnej, zwanej nomenklaturą.

Według tej koncepcji wolność sumienia i wyznania nie była pojmowana jako prawo człowieka, ale jako prawo obywatelskie¹, które państwo nadaje jednostce ludzkiej i może je swobodnie ograniczać stosownie do własnych interesów. Jego treść była więc całkowicie uzależniona od uznania władz partyjno-państwowych. W praktyce wolność wyznawania swoich przekonań religijnych była zredukowana do wolności niewyznawania ich. Człowiek wierzący i otwarcie praktykujący był traktowany jako obywatel gorszej kategorii, niezdatny do sprawowania stanowisk publicznych.

System ten obejmował swoistą strategię i taktykę wobec religii i Kościoła. Strategia ta zmierzała do zniszczenia w społeczeństwie świadomości religijnej i instytucji kościelnych, a zbudowania społeczeństwa komunistycznego, w którym ideologia marksistowsko-leninowska i światopogląd ateistyczny miały zastąpić religię. W Polsce strategia ta była taka sama jak w Rosji. Natomiast taktyka ulegała pewnym modyfikacjom odpowiednio do warunków kulturowych. W Rosji władze komunistyczne prowadziły walkę głównie z Kościołem prawosławnym, który zgodnie z tradycją bizantyjsko-carską odznaczał się uległością wobec władzy państwowej. W Polsce zaś po raz pierwszy w dziejach nastąpiło na szerszą skalę zderzenie wojującego komunizmu z Kościołem katolickim, który wyróżnia się niezależnością od władzy świeckiej i mocnym zakorzenieniem w tysiącletniej kulturze narodowej. Władze komunistyczne, świadome tej odmienności, w walce z Kościołem katolickim w Polsce zastosowały inną taktykę walki niż w Rosji wobec Kościoła prawosławnego. Taktykę tę nazwano „taktyką salami”, czyli odcinania plasterka po plasterku².

Kościół był pojmowany przez komunistów jako instytucja wroga wobec ustroju komunistycznego. Dlatego władze stosowały wobec niego różnorodne represje natury politycznej, ekonomicznej i prawnej. W praktyce tego systemu wystąpiła swoista paranoja polegająca na rozbieżnościach między deklarowanymi gwarancjami wolnościowymi, jakie wpisywano do prawa stanowionego,

¹ W. U r u s z c z a k, *Prawo wyznaniowe*, Kraków 1997, s. 21.

² A. D u d e k, *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Kraków 1995, s. 7.

a ich faktycznymi ograniczeniami narzucanymi Kościołowi i ludziom wierzącym przez organy wykonawcze.

Aby więc w pełni ocenić represyjność prawa wobec Kościoła w państwie komunistycznym należy uwzględnić nie tylko akty normatywne rangi ustawowej, ale także akty stanowione przez organy wykonawcze, a zwłaszcza praktykę organów wyspecjalizowanych w walce z Kościołem, jakimi były urzędy do spraw wyznań na szczeblu centralnym, wojewódzkim i powiatowym oraz organy aparatu bezpieczeństwa publicznego. Przeciwno aktom pogwałcenia prawa stanowionego przez te organy Episkopat Polski raz po raz wnosił protesty do władz centralnych³.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest ocena represyjności polskiego prawa stanowionego wobec Kościoła w latach 1944-1956, czyli w okresie stalinowskim. Represyjność ta była stopniowana.

W roku 1944 władze komunistyczne postępowały wobec Kościoła z pewną oględnością. Taka taktyka podstępnie została zaprogramowana przez J. Stalina, który strofował polskich komunistów, aby z miejsca nie podejmowali otwartej walki z Kościołem⁴.

Pierwszym aktem programowym nowej władzy, uważanym przez komunistów za akt normatywny o charakterze niemalże konstytucyjnym, był Manifest PKWN ogłoszony 22 VII 1944 r. w Chełmie Lubelskim (Dz.U. 1944, nr 1, załącznik). Manifest ten zapowiadał, iż w dziedzinie ustrojowej mają obowiązywać w Polsce podstawowe zasady Konstytucji Marcowej z 1921 r. – aż do „zwołania wybranego w demokratycznej ordynacji Sejmu ustawodawczego i uchwalenia nowej konstytucji”. Z brzmienia tego dokumentu wynikało, iż w polityce wyznaniowej władzy komunistycznej będą obowiązywać zasady wpisane do Konstytucji Marcowej, a tym samym pozostaje w mocy Konkordat z 1925 r. zawarty na jej podstawie. Art. 114, ust. 2 tej konstytucji stanowił, iż stosunek państwa do Kościoła rzymskokatolickiego będzie „określony na podstawie układu ze Stolicą Apostolską”. Konkordat ten podpisany 25 II 1925 r., ratyfikowany przez Sejm 27 III i przez Senat 23 IV 1925 r. (Dz.U. 1925, nr 72, poz. 501), nie stracił mocy obowiązującej.

Powstał więc problem, jak władza komunistyczna będzie realizować konstytucyjne i konkordatowe gwarancje wolności sumienia i religii oraz zasady stosunku państwa do Kościoła.

³ Zbiór protestów Episkopatu Polski wobec represji władz komunistycznych zebrał P. Raina (*Kościół w PRL. Dokumenty*, t. I, 1945-1958, Poznań 1994).

⁴ Takie świadectwo daje Wanda Wasilewska (*Wspomnienia Wandy Wasilewskiej (1939-1944)*, [w:] *Archiwum Ruchu Robotniczego*, t. VII, Warszawa 1982, s. 402).

Już w pierwszych miesiącach sprawowania władzy przez komunistów znacząca się różnica w polityce wobec Kościoła na tzw. ziemiach odzyskanych i w Polsce centralnej.

Na terenach, które w okresie międzywojennym należały do Polski, istniała stała organizacja kościelna. Natomiast sytuacja na ziemiach odzyskanych była trudniejsza, ponieważ Stolica Apostolska wstrzymywała się z ustanowieniem stałej polskiej organizacji kościelnej z powodu obowiązywania na tym terenie Konkordatu z Rzeszą Niemiecką (do czasu zawarcia przez Polskę pokojowego układu z Niemcami). Władze komunistyczne wykorzystywały to do walki propagandowej ze Stolicą Apostolską i administracyjnej z Kościołem w Polsce.

W następstwie przesunięcia granic Polski ze wschodu na zachód nastąpiło przesiedlenie milionów Polaków z ziem wschodnich zaburzańskich włączonych do Związku Radzieckiego – na mocy układu Mołotow–Ribbentrop – na przyłączone do Polski ziemie północne i zachodnie. Kościół podjął wobec nich pracę duszpasterską. Prymas Polski, August Hlond, na mocy specjalnych uprawnień Stolicy Apostolskiej ustanowił na tych ziemiach administratury apostolskie (Opole, Wrocław, Gorzów, Gdańsk, Olsztyn) i 15 VIII 1945 r. zamianował dla nich administratorów apostolskich, o czym powiadomił prezydenta B. Bieruta. Jednak Bierut nie chciał przyjąć tych decyzji do wiadomości.

I. ZERWANIE KONKORDATU

Pierwszym aktem wrogiej polityki komunistów polskich wobec Kościoła katolickiego była uchwała Rady Ministrów Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z 12 IX 1945 r. ogłaszająca, iż „Konkordat zawarty między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską przestał obowiązywać” („Głos Ludu” z dnia 14 IX 1945 r.). Uchwała ta obejmowała trzy punkty:

Pierwszy punkt deklarował zerwanie Konkordatu na skutek naruszenia go przez Stolicę Apostolską. W ten sposób komuniści chcieli zrzucić odpowiedzialność za zerwanie konkordatu na Stolicę Apostolską z powodu rzekomego naruszenia art. IX Konkordatu podczas okupacji hitlerowskiej. Motywacja ta była podobna do motywacji władz komunistycznych innych państw Europy środkowo-wschodniej, które również w tym czasie zerwały konkordaty zawarte w okresie międzywojennym.

Drugi punkt dotyczył nieprzyjęcia do wiadomości nominacji administratorów apostolskich, mianowanych 15 VIII 1945 r., z powodu nieuznania przez Stolicę Apostolską Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej. Perfidia tego

uzasadnienia polegała na tym, iż Rząd nie zwracał się do Stolicy Apostolskiej o takie uznanie.

Trzeci punkt zawierał oświadczenie, że „Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej jak dotąd niczym nie krępował działania Kościoła Katolickiego, podobnie i nadal zapewnia Kościołowi Katolickiemu pełną swobodę działania w ramach obowiązujących ustaw”.

Powyższa decyzja Rządu co do zerwania Konkordatu nastąpiła z naruszeniem zasad prawa międzynarodowego dotyczącego wypowiedania umów międzynarodowych⁵. W następstwie zerwania Konkordatu w systemie prawa polskiego zaistniała luka, która w skutkach stała się bardzo dotkliwa dla Kościoła.

Zerwanie konkordatu oznaczało bowiem przyjęcie przez nowe władze zasady supremacji państwa nad Kościołem (cezaropapizm) oraz wyłącznie jednostronnej regulacji sytuacji prawnej Kościoła w Polsce. Sytuację tę miały określać akty ustawowe. W ten sposób Kościół katolicki znalazł się w trudniejszej sytuacji od innych Kościołów i związków wyznaniowych, których sytuacja w okresie międzywojennym była określona w formie aktów ustawowych. Takiej regulacji w stosunku do Kościoła katolickiego nie było. Natomiast nowe akty normatywne, stanowione przez władze komunistyczne w formie ustaw i dekretów, zmierzały wprost do usunięcia religii z życia publicznego, pozbawienia Kościoła dotychczasowych uprawnień w celu uniemożliwienia mu pełnienia swej misji wobec społeczeństwa polskiego.

Właściwie były to represje zmierzające do ograniczenia wolności religijnej w wymiarze indywidualnym i instytucjonalnym. Jednocześnie miały one charakter aktów odwetowych za krytyczny stosunek Kościoła do ideologii komunistycznej i odmowę podporządkowania się nakazom władzy komunistycznej. Dotyczyły one następujących dziedzin życia społecznego:

⁵ Komisja Narodowościowa i Wyznaniowa KRN 12 XII 1945 r. uchwaliła rezolucję aprobującą uchwałę Rady Ministrów w sprawie zerwania Konkordatu. Władze komunistyczne nie powiadomiły Stolicy Apostolskiej o tej decyzji. Papież Pius XII w liście skierowanym 17 I 1946 r. do prymasa A. Hlonda skomentował oskarżenia władz komunistycznych wobec Stolicy Apostolskiej następująco: „[...] jeżeli w czasie wojny zostały w Polsce powzięte jakieś nadzwyczajne zarządzenia, których nagłąco wymagały potrzeby wiernych, to nie sprzeciwiały się one w żaden sposób istniejącym układom ani ich nie naruszały. Zerwanie konkordatu [...] wykazało, że niektórzy ludzie mają tam, u was, jakąś nieszczęsną skłonność, która ich nie usposabia do spraw religijnych i do największych dóbr Waszego narodu” (S. W y s z y ń s k i, *Pius XII a Polska w świetle niektórych dokumentów. Przemówienia i listy pasterskie 1939-1946*, [b.m.r. w.], s. 82-83).

- usuwanie elementów religijnych z życia publicznego, a w szczególności zniesienie przysięgi religijnej składanej w urzędach państwowych;
- laicyzacja prawa rodzinnego;
- stanowienie nowych przepisów karnych w celu stworzenia podstawy do represjonowania działalności religijnej pod pretekstem ochrony wolności sumienia i religii;
- pozbawianie instytucji kościelnych praw majątkowych;
- likwidacja stowarzyszeń katolickich;
- upaństwowienie szpitali, zakładów opieki społecznej, organizacji „Caritas”;
- znoszenie świąt kościelnych;
- likwidacja prasy i wydawnictw katolickich;
- usuwanie nauki religii ze szkół publicznych, likwidacja szkół katolickich;
- ingerencja w sprawy wewnętrzne Kościoła, a zwłaszcza w obsadzanie urzędów kościelnych;
- ustanowienie specjalnych organów do walki z Kościołem.

II. USUNIĘCIE ELEMENTÓW RELIGIJNYCH Z ŻYCIA PUBLICZNEGO

1. Zniesienie przysięgi religijnej urzędników państwowych. Dekretem PKWN z dnia 28 XII 1944 r. o ślubowaniu urzędników państwowych i sędziów (Dz.U. 1944, nr 89, poz. 486), zastąpionym dekretem z 6 X 1948 r. o rocie ślubowania ministrów, funkcjonariuszy państwowych, sędziów i prokuratorów oraz funkcjonariuszy służby bezpieczeństwa publicznego (Dz.U. 1948, nr 49, poz. 310), usunięto rotę przysięgi religijnej składanej przy obejmowaniu urzędów państwowych przez prezydenta (na mocy art. 4 konstytucji marcowej i rozporządzenia Rady Ministrów z 22 XI 1919 r.) zaczynającej się słowami „Przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu”, a kończącej się „Tak mi, Panie Boże, dopomóż”;

2. Zniesienie przysięgi religijnej w sądownictwie a wprowadzenie świeckiego przyrzeczenia nastąpiło na mocy ustawy z 27 IV 1949 r. o zmianie przepisów postępowania karnego i o zmianie przepisów postępowania cywilnego w kodeksie postępowania cywilnego (Dz.U. 1949, nr 32, poz. 238 i 240). W miejsce przysięgi wyznaniowej wprowadzono przyrzeczenie świeckie dla świadków: „świadomy wagi mych słów i odpowiedzialności przed prawem przyrzekam uroczyście, że będę mówił prawdę, niczego nie ukrywając z tego, co mi jest wiadome”. Przyrzeczenie świeckie wprowadzono również dla biegłego.

3. Ustawą z dnia 8 VII 1950 r. usunięto również z roty przysięgi wojskowej słowa „Tak mi dopomóż Bóg” (Dz.U. 1950, nr 36, poz. 328).

4. W ramach sterowanej laicyzacji wychowania młodzieży na drodze administracyjnej już w latach czterdziestych zabroniono prowadzenia w szkołach organizacji katolickich (Sodalicje i Krucjata Eucharystyczna), jak również usunięto elementy religijne z życia ZHP.

Tego rodzaju akty restrykcyjne zmierzały do wykorzenienia wartości religijnych z życia publicznego.

III. WPROWADZENIE OBLIGATORYJNYCH ŚLUBÓW CYWILNYCH I ROZWODÓW ORAZ POZBAWIENIE DUCHOWNYCH FUNKCJI URZĘDNIKÓW STANU CYWILNEGO

Na mocy dekretu Rady Ministrów dnia 25 IX 1945 r. (Dz.U. 1945, nr 48, poz. 270), zatwierdzonego przez KRN 3 I 1946 r., nastąpiło wprowadzenie obligatoryjnych ślubów cywilnych. W ślad za tym nastąpiła laicyzacja prawa rodzinnego. Dekretem z dnia 22 I 1946 r. wprowadzono nowe prawo rodzinne pozbawione jakichkolwiek elementów wyznaniowych (Dz.U. 1946, nr 14, poz. 51). Następnym etapem była ustawa z 27 VI 1950 r. – Kodeks rodzinny (Dz.U. 1950, nr 34, poz. 308), który wszedł w życie 1 X 1950 r., wzorowany na prawie radzieckim.

Jakkolwiek dekret ten nie zabraniał wiernym zawierania ślubu kościelnego, to wprowadził instytucję rozwodu podważającą zasadę trwałości, a tym bardziej nierozzerwalności małżeństwa między osobami ochrzczonymi⁶.

Dekretem z dnia 25 IX 1945 r. wydano prawo o aktach stanu cywilnego (Dz.U. 1945, nr 48, poz. 272). Na mocy tego dekretu duchowni przestali pełnić funkcje urzędników stanu cywilnego. Episkopat Polski nie protestował przeciwko wprowadzeniu państwowej rejestracji małżeństwa ani innych aktów, a nawet polecił proboszczom, by ułatwiali urzędom stanu cywilnego „sporządzenie dla siebie odpisów z tych ksiąg” tam, gdzie nie było duplikatów.

⁶ Episkopat Polski złożył protest przeciwko wprowadzeniu rozwodów cywilnych. Papież Pius XII w liście z 17 I 1946 r. pisał m.in.: „Jak tego wymagał wasz obowiązek, dołożyliście wszelkich starań, aby ocalić podstawę społeczeństwa i załączek państwa, rodzinę, która z natury swojej posiada warunki, potrzebne do odpowiedniego wychowania i wyrobienia osoby człowieka. Głos wasz jednak przebrzmiał bez echa [...]” (*Papież Pius XII a Polska*, s. 83).

IV. ZMIANA PRZEPISÓW KARNYCH DOTYCZĄCYCH OCHRONY WOLNOŚCI SUMIENIA I WYZNANIA

Po II wojnie światowej obowiązywał w Polsce kodeks karny z okresu międzywojennego z 11 VII 1932 r. (Dz.U. 1932, nr 60, poz. 571). Kodeks ten otaczał ochroną karną uczucia religijne, uznawał za przestępstwo obrazę Boga⁷, a duchownych traktował jak urzędników pełniących funkcje publiczne.

Po 1944 r. władze komunistyczne karały duchownych, jako przeciwników władzy ludowej, na podstawie innych aktów normatywnych niż przedwojenny Kodeks karny. Sięgano w tym celu do przepisów Kodeksu karnego Wojska Polskiego dotyczących zbrodni stanu z 1944 r., do przepisów dekretu z 22 I 1946 r. o odpowiedzialności za klęskę wrześniową i faszyzację życia kraju czy też do dekretu z 13 VI 1936 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa⁸. Szczególnym przejawem nadużyć w stosowaniu prawa karnego wobec duchownych w celu zastraszenia społeczeństwa był pokazowy proces karny ordynariusza kieleckiego, bpa Czesława Kaczmarka, skazanego na podstawie sfałszowanych zarzutów z art. 86 kodeksu karnego WP.

W celu stworzenia podstawy do ingerencji organów państwowych w sferę wolności religijnej pod pretekstem ochrony tej wolności władze komunistyczne wydały dekret z dnia 5 VIII 1949 r. noszący tytuł „Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania” (Dz.U. 1949, nr 45, poz. 334). Dekret ten wprowadzał nowe typy przestępstw represjonujących działalność religijną. Nowością było wprowadzenie karalności nie tylko za dokonanie i usiłowanie, ale nawet za przygotowanie do „nadużycia wolności sumienia i wyznania w celach wrogich ustrojowi Rzeczypospolitej Polskiej” (kara do lat 3 pozbawienia wolności – art. 8 dekretu).

Następnie wprowadzono karę za wyzyskiwanie łatwowierności ludzkiej przez szerzenie fałszywych wiadomości lub wprowadzanie w błąd innych osób przez oszukańcze lub podstępne czynności (art. 9). Chodziło tu o zapobieganie, przy użyciu sankcji karnych, zjawiskom cudownym, związanym ze

⁷ Art. 172 stanowił: „Kto publicznie Bogu bluźni, podlega karze więzienia do lat pięciu”; art. 173: „Kto publicznie łży lub wyszydza prawnie uznane wyznanie lub związek religijny, jego dogmaty, wierzenia lub obrzędy podlega karze [...]”. Władze komunistyczne nikogo nie karały za naruszanie tych przepisów.

⁸ A. Wąsek, *Przestępstwa przeciwko przekonaniom religijnym de lege lata i de lege ferenda*, „Państwo i Prawo”, 50(1995), z. 7, s. 28; H. Miśta, *Polskie prawo wyznaniowe*, t. I, Lublin 1997, s. 229-233.

spontanicznym gromadzeniem się ludzi wierzących. W ten sposób stworzono podstawy ustawowe do karania ludzi, zwłaszcza osób duchownych, za nielegalne zgromadzenie (art. 10)⁹. Penalizacja ta była skierowana przeciwko ludziom wierzącym, duchownym i świeckim. Natomiast działania władz państwowych polegające na ograniczaniu, a nawet pozbawianiu praw politycznych i społecznych ludzi wierzących, którzy otwarcie przyznawali się do swej przynależności do Kościoła, nigdy nie były karane.

Zmieniono również prawo karne wykonawcze. Z chwilą zerwania konkordatu przestały obowiązywać przepisy dotyczące ulgowego traktowania duchownych przez służby więzienne, jak: zamknięcie w jednoosobowej celi, możliwość odprawiania Mszy św., posiadania własnego ubrania, możliwość korzystania z książek (art. XII konkordatu i par. 241 regulaminu więziennego z 1931 r.), jak również spełniania praktyk religijnych przez więźniów (modlitwa, uczestniczenie we Mszy św.).

V. POZBAWIANIE KOŚCIOŁA PRAW MAJĄTKOWYCH, NAKŁADANIE PODATKÓW DOCHODOWYCH NA DUCHOWNYCH I INSTYTUCJE KOŚCIELNE

Kościół posiadał pewien zasób nieruchomości, zwanych dobrami martwej ręki, które w okresie międzywojennym zgodnie z art. XXIV, pkt 5-9 konkordatu, miały być poddane parcelacji. Parcelacja ta do września 1939 r. nie została zrealizowana. Władza komunistyczna dokonała tej parcelacji, ale na innych zasadach niż przewidywał Konkordat.

W pierwszym dekrete PKWN z 6 IX 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1945, nr 8, poz. 13), w art. 2 uregulowanie nieruchomości ziemskich należących do Kościoła rzymskokatolickiego lub innych gmin wyznaniowych pozostawiono przyszłemu Sejmowi Ustawodawczemu.

Regulacji tych dokonywano etapami. Najpierw na Ziemiach zachodnich i północnych, a następnie w Polsce centralnej.

Na mocy art. 1, 4 i 5 dekretu z 6 IX 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na ziemiach zachodnich i północnych (Dz.U. 1946, nr 49, poz. 279), dobra kościelne przeszły na własność państwa i zostały włączone w skład Państwowego Funduszu Ziemi. W posiadaniu Kościoła pozostała tylko nie-

⁹ Okazją do zmiany tych przepisów były wydarzenia w Katedrze lubelskiej, związane z cudem Matki Boskiej płaczącej.

wielka liczba kościelnych nieruchomości rolnych, które były w granicach administracyjnych miast.

Na ziemiach Polski centralnej pozbawienie Kościoła nieruchomości nastąpiło w drodze dwóch kolejnych ustaw:

1. Ustawy z 20 III 1950 r. „O przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego” (Dz.U. 1950, nr 8, poz. 87). Na mocy tej ustawy Państwo przejęło na własność bez odszkodowania i bez obciążeń wszystkie nieruchomości ziemskie jednostek organizacyjnych Kościoła rzymskokatolickiego i innych związków wyznaniowych. Proboszczom pozostawiono tylko jako źródło ich utrzymania gospodarstwa rolne spełniające funkcję zabezpieczenia materialnego – do 50 ha, a w ówczesnych województwach poznańskim, pomorskim i śląskim – do 100 ha, klasztorom – do 5 ha. Wykonanie tej ustawy w wielu wypadkach odbiegało od jej brzmienia na niekorzyść instytucji kościelnych.

Gwarancje te zostały nieco rozszerzone w „Porozumieniu między przedstawicielami Episkopatu i Rządu” podpisanym 14 IV 1950 r. W aneksie do tego porozumienia Rząd postanowił, iż realizując ustawę z 20 III 1950 r. pozostawi ordynariuszom i seminariom duchownym ogrody i gospodarstwa rolne do 50 ha wraz z inwentarzem, a zgromadzeniom zakonnym – gospodarstwa domowe do 5 ha. Postanowienia te ksiądz prymas Wyszyński ocenił jako najważniejsze osiągnięcie, wynegocjowane przez Komisję Mieszaną przedstawicieli Rządu i Episkopatu Polski. Pozwoliło to – jego zdaniem – zabezpieczyć Kościołowi minimum środków materialnych niezbędnych do egzystencji.

Dochody z nieruchomości kościelnych zagrabionych przez Państwo miały być przeznaczone na Fundusz Kościelny, którego cele zostały określone w art. 9 tej ustawy. Niestety, Fundusz ten pozostał fikcją. Do chwili obecnej nie wydano aktu wykonawczego, aby dochody z tych nieruchomości były odprowadzane na ten Fundusz.

2. Drugim aktem normatywnym ograniczającym prawa majątkowe instytucji kościelnych był dekret z dnia 24 IV 1952 r. o zniesieniu fundacji (Dz.U. 1952, nr 25, poz. 172), których majątek przeszedł na własność Państwa.

Szczególną formą walki z Kościołem – zainicjowaną w 1949 roku i kontynuowaną w następnych latach – przez władze administracyjne w drodze „okólników” (Ministerstwa Skarbu, Ministerstwa Finansów, Ministerstwa Administracji Publicznej) była polityka podatkowa. Nakładano na instytucje kościelne w sposób dowolny (niemające podstaw w obowiązujących ustawach) nadmierne podatki dochodowe, podatki od nieruchomości, podatki lokalowe od budynków parafialnych, szkolnych, od cmentarza; na księży jako

osoby fizyczne nakładano podatki jak na osoby prawne, domierzano im podatek za lata ubiegłe itp. Była to jednocześnie walka ekonomiczna i psychologiczna z duchowieństwem.

VI. REPRESJE WOBEC ZAKONÓW I LIKWIDACJA STOWARZYSZEŃ KOŚCIELNYCH

W okresie międzywojennym Kościół w Polsce posiadał liczne zakony męskie i żeńskie, jak również liczne stowarzyszenia wiernych, wśród których wielką aktywnością wyróżniała się Akcja Katolicka. Stowarzyszenia te wznowiły swoją działalność po II wojnie światowej. Stowarzyszenia te na mocy art. 9 pkt a „prawa o stowarzyszeniach” z 1932 r. (Dz.U. 1932, nr 45, poz. 808), były wyjęte spod nadzoru państwowego, czyli kierowały się wyłącznie prawem kanonicznym i własnymi statutami. Na mocy dekretu z dnia 5 VIII 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach „zakony i kongregacje duchowne” oraz wszystkie stowarzyszenia, w tym organizacje zakładane przez władze kościelne, mające na celu wykonywanie kultu religijnego (bractwa kościelne, sodalicje mariańskie itp.) zostały poddane prawu o stowarzyszeniach z 5 VIII 1932 r. Tym samym zostały one pozbawione osobowości cywilnoprawnej. Warunkiem uzyskania tej osobowości było poddanie się wymogowi rejestracji w trybie administracyjnym na zasadach określonych rozporządzeniem Ministra Administracji Publicznej z 6 VIII 1949 r. Warunkiem tej rejestracji było zgłoszenie statutu, listy członków zarządu i wykazu nieruchomości.

Rygorom tej ustawy poddały się zakony. Podstawą uzyskania przez nie osobowości stała się więc rejestracja. Jednak władze państwowe w wielu wypadkach odmawiały tej rejestracji.

Natomiast represje, jakie zostały zastosowane przez władze administracyjne wobec stowarzyszeń, jak: aresztowanie członków Akcji Katolickiej pod zarzutem działalności antypaństwowej, spowodowały ich likwidację. Dlatego Episkopat Polski postanowił, aby w warunkach takich represji prawie wszystkie stowarzyszenia kościelne zaprzestały swej działalności¹⁰.

¹⁰ J. K r u k o w s k i, *The Situation of the Ecclesiastical Association in Poland*, [w:] *The Associational Element in the Church*, St. Ottilien 1987, s. 411-421.

VII. UPANSTWOWIENIE SZPITALI I ORGANIZACJI „CARITAS”

Na mocy ustawy z 28 X 1948 r. o zakładach społecznej służby zdrowia (Dz.U. 1948, nr 55, poz. 434 z późniejszymi zm.) państwo zajęło na własność wszystkie zakłady służby zdrowia, jak szpitale, sanatoria, żłobki i domy małych dzieci, prowadzone przez instytucje kościelne. Wydana w celu wykonania art. 13 tej ustawy, uchwała Rady Ministrów z 21 IX 1949 r. (M.P. 1949, nr A-68, poz. 884) stanowiła: 1. Przejęcie na własność państwa zakonnych szpitali i sanatoriów; 2. Przejęcie nieodpłatnie majątku ruchomego, sprzętu szpitalnego; 3. Przejęcie w bezpłatne użytkowanie (nie na własność) nieruchomości potrzebnych dla szpitali. W ślad za tymi aktami normatywnymi zostały pozbawione pracy w szpitalach siostry zakonne i bracia zakonnicy. Pozostawiono w pracy siostry zakonne tylko w niektórych zakładach dla osób niepełnosprawnych, prowadzonych przez „Caritas”.

W 1950 r. władze administracyjne w jednym dniu w całej Polsce dokonały przejęcia na własność państwową wszystkich ośrodków katolickiej organizacji „Caritas”. A w jej miejsce utworzono instytucję państwową pod tą samą nazwą, której prowadzenie władze zleciły dywersyjnej organizacji tzw. duchownych i świeckich intelektualistów katolickich.

VIII. ZNOSZENIE ŚWIĄT KOŚCIELNYCH

W ramach sekularyzacji życia publicznego dokonano ograniczenia liczby dni świątecznych, jako dni wolnych od pracy. Na mocy ustawy z 18 I 1951 r. o dniach wolnych od pracy (Dz.U. 1951, nr 4, poz. 28) zostały zniesione cztery dni świąteczne: Oczyszczenia NMP (2 lutego), Święto Matki Bożej Królowej Polski (3 maja), drugi dzień Zesłania Ducha Świętego, Niepokalane-go Poczęcia NMP (8 grudnia).

IX. LIKWIDACJA PRASY I WYDAWNICTW KOŚCIELNYCH

Kościółowi, jak każdej grupie wyznaniowej, przysługuje prawo do posługiwania się w swym nauczaniu współczesnymi środkami przekazu, a w szczególności prawo dostępu do prasy i publikacji. Tego rodzaju działalność kościelna została przez władze komunistyczne podporządkowana rygorom dekretu z 5 VII 1946 r. o utworzeniu Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (Dz.U. 1946, nr 34, poz. 210; zm. 1948, nr 36, poz. 237; 1952,

nr 19, poz. 115; 1953, nr 49, poz. 239). Dekret ten uzależniał prowadzenie działalności prasowej i wydawniczej przez związki wyznaniowe od zezwolenia Głównego Urzędu Kontroli Prasy, którego uprawnienia w tym zakresie nie podlegały żadnym ograniczeniom. Wszystkie wydawnictwa kościelne periodyczne i nieperiodyczne zostały poddane kontroli prewencyjnej oraz mogły wydawać tylko w granicach limitowanego przydziału papieru. Na podstawie tych przepisów władze komunistyczne w latach pięćdziesiątych zlikwidowały większość czasopism i wydawnictw katolickich, a także przejęły drukarnie prowadzone przez instytucje Kościoła katolickiego. A te wydawnictwa, które ocalały, zostały poddane daleko idącej kontroli¹¹.

X. USUWANIE NAUKI RELIGII ZE SZKÓŁ PUBLICZNYCH, LIKWIDACJA SZKÓŁ KATOLICKICH

Na wzór Związku Radzieckiego władze komunistyczne dążyły do wprowadzenia w Polsce w życie leninowskiej zasady „oddzielenia szkoły od Kościoła” – mimo że nie było jej w konstytucji – przez narzucenie całemu systemowi edukacji ideologii materialistycznej.

1. Stopniowe usuwanie nauczania religii

Usuwanie nauczania religii ze szkół w omawianym okresie było stopniowe. Wkrótce po zerwaniu konkordatu na mocy okólnika Ministra Oświaty z 13 IX 1945 r. (nr II-1192/45 N) nauczanie religii miało pozostać w szkołach publicznych jako przedmiot obowiązkowy dla uczniów, należących do wyznań uznanych przez państwo, w wyjątkiem tych, których „rodzice zadeklarują, iż nie życzą sobie, by ich dzieci pobierały naukę religii”.

Jednocześnie w praktyce przystąpiono do zakładania szkół świeckich, zwanych szkołami TPD, podstawowych i średnich, bez nauki religii. Pod koniec 1949 r. już tylko 20% szkół pozostało z nauczaniem religii.

W szkołach średnich władze komunistyczne utworzyły organizację młodzieżową socjalistyczną pod nazwą Związku Młodzieży Polskiej, do której usiłowano pod presją wciągnąć jak najwięcej młodzieży, dyskryminując młodzież, która nie chciała wstąpić do tej organizacji.

¹¹ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1993, s. 187-188.

Do „Porozumienia między Episkopatem i Rządem RP” w 1950 r. wpisano gwarancję, iż nauka religii będzie przedmiotem nauczania w szkołach. Jednak władze państwowe nie dotrzymały tego zobowiązania. Nadal kontynuowano akcję zwalniania nauczycieli religii ze szkół pod jakimkolwiek pretekstem i zamieniano te szkoły na szkoły świeckie.

Począwszy od 1 IX 1954 r. usunięto naukę religii ze szkół pedagogicznych i szkół zawodowych. W szkołach podstawowych i liceach ogólnokształcących, w których pozostała nauka religii, wprowadzono zasadę, iż religia może odbywać się tylko na ostatniej lekcji.

Po uchwaleniu Konstytucji z 22 VII 1952 r. usuwanie religii ze szkół uzasadniano zasadą „rozdziálu między państwem i Kościołem”. Było to pogwałcenie podstawowego prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie ze swymi przekonaniem, a jednocześnie ograniczenie prawa Kościoła do pełnienia swojej misji w dziedzinie nauczania i wychowywania.

2. Likwidacja szkół katolickich

Równolegle z usuwaniem nauki religii ze szkół publicznych likwidowano szkoły katolickie, prowadzone przez instytucje kościelne, przy użyciu aktów administracyjnych nie mających uzasadnienia w ustawach.

W latach 1950-1952 w trybie administracyjnym zlikwidowano Wydział Prawa i Nauk Społecznych na KUL. Likwidacja ta była jednym z elementów polityki zmierzającej do podporządkowania prawa i prawników ideologii komunistycznej.

W 1954 r. nastąpiła likwidacja wydziałów teologicznych na uniwersytetach państwowych (UJ, UW, UAM w Poznaniu). W ich miejsce w 1955 r. utworzono nową uczelnię państwową pod nazwą Akademia Teologii Katolickiej w Warszawie, która w pierwszych latach nie miała aprobaty arcybiskupa warszawskiego.

XI. INGERENCJE W SPRAWY OBSADZANIA URZĘDÓW KOŚCIELNYCH

Klasycznym przejawem cesaropapizmu stalinowskiego były ingerencje władz komunistycznych w sferę obsadzania urzędów kościelnych.

W następstwie zerwania Konkordatu władze państwowe utraciły podstawę do ingerencji w sferę nominacji na urzędy kościelne, a zwłaszcza nominacji na urzędy biskupie. Mimo to podejmowały takie ingerencje w formie aktów administracyjnych konkretnych, jak również w formie aktów generalnych.

Aktem takiej bezprawnej ingerencji była deportacja biskupów diecezji katowickiej w 1947 r.: bpa rezydencjalnego S. Adamskiego i dwóch bpów pomocniczych J. Bieńka i H. Bednorza.

Drugim aktem była decyzja Rządu z 27 I 1951 r. o usunięciu ze stanowisk administratorów apostolskich na ziemiach zachodnich i północnych, mianowanych 15 VIII 1945 r. przez prymasa A. Hłonda na mocy udzielonych mu przez Papieża specjalnych uprawnień, i obsadzenie ich stanowisk przez wikariuszy kapitulnych. Następnie w 1952 r. aresztowano w Krakowie abpa E. Baziaka i bpa S. Rosponda.

Aktem ingerencji o charakterze generalnym był dekret Rady Państwa z 9 II 1953 r. „o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych” (Dz.U. 1953, nr 10, poz. 42) i Zarządzenie Rady Ministrów z dnia 5 V 1953 r. „w sprawie wykonania dekretu o obsadzaniu stanowisk kościelnych”. Przez „stanowiska kościelne” należało tu rozumieć „wszystkie stanowiska kościelne stałe i tymczasowe, jak również pomocnicze i zastępcze, piastowane przez duchownych” (par. 2 wyżej wymienionego zarządzenia). Dekret ten wprowadzał wymóg uprzedniej zgody władz państwowych na każdą zmianę personalną na urządach kościelnych (od biskupa diecezjalnego do wikariusza parafialnego) oraz na każdą zmianę w strukturze organizacyjnej Kościoła (tworzenie diecezji, parafii). Była to bardzo daleko idąca ingerencja Państwa w sprawy wewnętrzne Kościoła podlegające jurysdykcji kościelnej. Dekret ten spowodował mocny protest Episkopatu Polski, uchwalony 8 V 1953 r. u grobu św. Stanisława w Krakowie, znany powszechnie jako memoriał *Non possumus*¹².

Reakcją władzy na ten protest było aresztowanie prymasa S. Wyszyńskiego w nocy z 25 na 26 IX 1953 r. w domu przy ul. Miodowej. W dniu 28 września prezydium Rządu wydało komunikat, iż w oparciu o swe uprawnienia ustawowe „zakazało arcybiskupowi Stefanowi Wyszyńskiemu wykonywania funkcji związanych z dotychczasowymi jego stanowiskami kościelnymi” („Trybuna Ludu” z 29 IX 1953 r.). W rzeczywistości był to akt bezprawny, gdyż prezydium Rządu takich uprawnień nie posiadało. W okresie internowania prymasa Wyszyńskiego zarówno sekretarz Episkopatu bp Z. Choromański, jak przewodniczący bp M. Klepacz kontynuowali wysyłanie protestów do władz państwowych aż do uwolnienia Prymasa 21 X 1956 r. w czasie odwilży październikowej, lecz nie odnosiły one żadnych skutków.

Stosownie do postulatów Prymasa, w następstwie jego uwolnienia, nastąpiła zmiana Dekretu o obsadzaniu stanowisk kościelnych z 9 II 1953 r. Rada

¹² R a i n a, dz. cyt., t. I, s. 413-427.

Państwa wydała 31 XII 1956 r. dekret o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych (Dz.U. 1957, nr 1, poz. 6). Nowy dekret był mniej restrykcyjny. W miejsce uprzedniej zgody władz państwowych na zmiany personalne lub terytorialne instytucji kościelnych wprowadzał wymóg uprzedniego porozumienia obu stron.

XII. ORGANY ADMINISTRACJI PAŃSTWOWEJ WYSPECJALIZOWANE DO WALKI Z KOŚCIOŁEM

Po 1944 r. zasadnicze decyzje w sprawach polityki państwa wobec Kościoła zapadały w Polsce najpierw na szczeblu Komitetu Centralnego PZPR (do 1948 – PPR). Zaś bezpośredni nadzór nad Kościołem sprawowały specjalne organy administracji państwowej. W latach 1945-1950 tymi sprawami na szczeblu centralnym zajmowało się Ministerstwo Administracji Publicznej, w którym na wzór ZSRR utworzono specjalny departament do spraw wyznań.

W 1950 roku wyodrębniono w administracji państwowej organ wyspecjalizowany do walki z Kościołem pod nazwą Urząd do spraw wyznań. Cele i zadania tego Urzędu zostały określone w dwóch opublikowanych aktach normatywnych: 1. w ustawie z 19 IV 1950 r. o zmianie organizacji naczelných władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej (Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156); 2. w uchwale Rady Ministrów z 27 V 1950 r. określającej „tymczasowy” statut Urzędu (M.P. 1950, nr A-78 poz. 905).

Urząd ten i jego odpowiedniki wojewódzkie (do 1956 r. także powiatowe) miały następujące zadania: 1. koordynacja całokształtu spraw wyznaniowych z działalnością innych resortów, 2. opiniowanie projektów aktów normatywnych i innych rozstrzygnięć dotyczących stosunków wyznaniowych, 3. prowadzenie ewidencji i statystyki spraw wyznaniowych, 4. nadzorowanie działalności Kościoła i innych związków wyznaniowych, w możliwie najszerszym zakresie (sprawy personalne, szkolnictwo, stowarzyszenia kościelne, zakony, opiniowanie podań podmiotów wyznaniowych wnoszonych do innych organów, subsydia, działalność Funduszu Kościelnego). W praktyce głównym zadaniem Urzędu było nadzorowanie Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych¹³.

¹³ A. N o w a k o w s k i, *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, [w:] *Kościół i Prawo*, t. XIII, Lublin 1998, s. 28-32.

Urząd ten nie prowadził samodzielnej polityki, lecz w zasadzie wykonywał ustalenia podejmowane na szczeblu Biura Politycznego KC PZPR i niższych instancji partyjnych oraz resortu spraw wewnętrznych (V Departament MSW)¹⁴. Szczegółowe zadania tych organów były regulowane za pomocą aktów wewnętrznych, publikowanych „metodą powielaczową”.

Przedstawiony wyżej system restrykcji i represji władzy komunistycznej wobec Kościoła, jaki ukształtował się w Polsce w latach 1944-1956, całkowicie przeciwstawny do przedwojennego systemu relacji państwo-Kościół, stanowił recepcję radzieckiego modelu separacji wrogiej¹⁵. Była to realizacja wpisanej do art. 70 Konstytucji z 1952 r. zasady „oddzielenia Kościoła od państwa”, którą władze komunistyczne interpretowały i stosowały w sposób dowolny – odpowiednio do własnych założeń i interesów. Wydarzenia październikowe 1956 r. spowodowały pewne zahamowanie tych represji. Uwolnienie prymasa Wyszyńskiego i podpisanie 5 XII 1956 r. komunikatu Komisji Wspólnej przedstawicieli Episkopatu i Rządu, zwanego „Małym Porozumieniem”, miało przynieść naprawienie szkód wyrządzonych Kościołowi w poprzednim okresie. Zahamowanie to nie było jednak skuteczne na dłuższą metę. Radykalne zmiany w polityce wyznaniowej w Polsce w płaszczyźnie prawnej nastąpiły dopiero w 1989 r.

A REPRESSIVE CHARACTER OF THE POLISH LAW IN APPLICATION TO THE CATHOLIC CHURCH IN THE YEARS 1944-1956

S u m m a r y

The totalitarian regime, introduced in Poland by the communist authorities after the Second World War, concerned a specific system of relationship between the state and the Church. In this system three factors were accumulated:

1. the Muscovite-Byzantine caesaropapism characteristic of the supremacy of the state over the Church, a detailed supervision and interference of the state apparatus in the internal affairs of the Church;

2. ideological monism, tending to impose atheistic outlook on the whole society with the use of the state apparatus;

¹⁴ Por. H. D o m i n i c z a k, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944-1990*, Warszawa 1997, s. 13-116.

¹⁵ J. K r u k o w s k i, *Kościół i Państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 1993, s. 43-48, 66-70, 195-199.

3. the Marxist conception of law as an instrument for the party-state apparatus to accomplish its own ideological ends.

The communists thought the Church to be the greatest opponent in the ideological battle. Therefore they used various repressions of political, economic and legal nature.

The first act of communists' hostile policy towards the Catholic Church in Poland was the resolution of the Cabinet of September 12, 1945. The resolution breached the Concordat, thus violating the principles of the international law. In this manner it wrought a painful gap for the Church in the system of the Polish law. The communist authorities had gradually filled that gap with legal acts concerning particular spheres of its activity. All this was done to remove religion from the public life, deprive the Church of its entitlement and make its mission in society impossible.

The acts concerned the following spheres of life:

- the removal of religious elements from the public life, and in particular abolishment of the religious oath taken in state offices;
- secularization of family life (introducing obligatory civil marriages and the practice of divorces);
- the change of criminal regulations in order to establish the foundations for the repression of religious activity under the pretext of the protection of the freedom of conscience and religion;
- depriving church institutions of the property;
- liquidation of Catholic associations;
- nationalization of hospitals, institutions of social welfare, Caritas organizations;
- abolishment of church feasts;
- removing religion instruction from public schools, abolishing Catholic schools, and, in particular, limiting the activity of the Catholic University of Lublin;
- interfering in the process of the appointments at the church offices;
- establishment of some administrative organs established to fight against the Church.

This system of restrictions and repressions applied by the communist authorities against the Church was established in Poland in the years 1944-1945. It was a reception of the Soviet model of hostile separation. Contrary to what the communist authorities declared about the construction of a secular state, it was a religious state *à rebours*, in which religion was replaced with an official atheistic ideology.

Translated by Jan Kłós